

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری STES

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی

مقاله نویسی علوم انسانی

اصول تنظیم قراردادها

آموزش مهارت های کاربردی در تدوین و چاپ مقاله

حقوق بشر در نهج البلاغه

* محمد سلطانمرادی

** مریم هابیلی

چکیده

امام علی علیه السلام حدود چهارده قرن پیش در دوران حکومت کوتاه خویش به بیان اصول مبنایی حقوق بشر و حقوق خصوصی، عمومی، سیاسی و اجتماعی انسان پرداخته است. این مقاله بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی به موضوع حقوق بشر در نهج البلاغه بپردازد. نتایج بررسی‌ها بیانگر آن است که مکاتب غربی علی‌رغم اینکه به وضع و ترویج اصطلاح حقوق بشر پرداخته‌اند، مبتکر اصلی حقوق بشر نمی‌باشند. از این رو پیشینه حقوق بشر را می‌توان در ادیان الهی به ویژه در دین مبین اسلام جستجو نمود. متون اسلامی به روشنی حقوق انسان‌ها را در عرصه‌های مختلف مطرح نموده است. افزون بر اینکه اصول اعلامیه جهانی حقوق بشر با حقوق بشر اسلامی تفاوت مبنایی دارد که این امر با مقایسه اعلامیه مزبور با قوانین و حقوق اسلامی و منابع فقهی به وضوح قابل درک است.

واژگان کلیدی

حقوق بشر، حقوق خصوصی، حقوق عمومی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی.

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه ولی عصر علیه السلام رفسنجان. mzsoltanmoradi@yahoo.com

** . دانش‌آموخته حوزه علمیه فاطمیه کرمان.

تاریخ پذیرش: ۹۰/۲/۵

تاریخ دریافت: ۸۹/۱۱/۱۲

۱. مقدمه

از جمله باورهای جهان‌شمول این است که انسان حقوقی دارد که دانستن، رعایت و اجرای آنها می‌تواند زندگی موفق و سعادت‌آمیزی برای او در پی داشته باشد. با نگاهی اجمالی به تاریخ زندگی بشر، مشخص می‌شود که انسان‌ها همواره به دنبال حقوق خود بوده‌اند و هستند، هرچند که این جهان‌شمولی هنگام تعریف و تشریح حقوق دچار پراکندگی گسترده‌ای می‌گردد که نمی‌توانیم در حیطه حقوق بشر از یک واژه نام‌یکسان استفاده کنیم.

حقوق بشر در سطوح ملی و بین‌المللی، متوجه حمایت از افراد بشر در مقابل رنج‌ها و مشقات ساخته دست انسان‌ها و موانع اجتناب‌پذیری است که با اعمال محرومیت، بهره‌کشی، اختناق، آزار، اذیت و همه‌اشکال سوءرفتار توسط گروه‌های سازمان‌یافته و قدرتمندی از انسان‌ها، به وجود آمده است. (آقایی، ۱۳۷۶: ۳) برای رعایت حقوق بشر لازم است که از موارد و مضایق این حقوق آگاهی داشته باشیم؛ یکی از بهترین و مطمئن‌ترین راه‌ها برای دستیابی به حقوق بشر، مراجعه به کلام معصومان علیهم‌السلام است که با علم لدنی، بشرشناس بوده و جز به امر خدای حکیم سخن نمی‌گویند و امر خطیر هدایت انسان‌ها را برعهده دارند.

امیرمؤمنان علی علیه‌السلام با کلامی فصیح و بلیغ، به ابعاد مختلف این مفهوم بنیادین پرداخته و بر رعایت اصول آن، که از مفاهیم کلیدی اسلام است، تأکید ورزیده است. این بیانات توسط عالم جلیل‌القدر سید رضی رحمته‌الله در کتاب نهج‌البلاغه گردآوری شده است.

در این مقاله ابتدا اصول حقوق بشر از دیدگاه امام علی علیه‌السلام را بررسی می‌کنیم و سپس به بیان حقوق فردی و عمومی (حقوق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی) در بیان و سیره حضرت خواهیم پرداخت.

۱-۱. پیشینه بحث درباره حقوق بشر

واقعیت این است که انبیای الهی حقوق بشر را از غیب دریافت کرده و به بشر ابلاغ کرده‌اند، اما برخی از محققان معتقدند نخستین اعلامیه جهانی حقوق بشر، اعلامیه حقوق بشر کوروش است (بسته‌نگار، ۱۳۸۰: ۱۸) که بیش از دو هزار و پانصد سال از عمر آن می‌گذرد و در

دورانی صادر شد که جهان در تیرگی بردگی، نقض حقوق انسان‌ها، نابرابری و خشونت مطلق اقیوبا بر ضعفا به سر می‌برد. این اعلامیه که بر سه‌گذاشته استوانه‌های حک شده، در سال ۱۸۷۹ به دست «هرمزد رسام» یکی از اعضای تیم باستان‌شناسی انگلیسی، در حین کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر «اور» بابل - در جنوب غرب عراق - کشف شد و اکنون زینت‌بخش موزه بزرگ بریتیش میوزیوم انگلستان است. (همان)

حقوق بشر به معنای اصطلاحی آن، سابقه تاریخی کهنی حتی در اندیشه و حقوق غرب، ندارد و اثری از آن تا پیش از قرن ۱۲ میلادی، در قوانین موضوعه غربی‌ها دیده نمی‌شود (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۶۴: ۲۳۶ و ۲۳۷) و آنچه به نام «اعلامیه حقوق بشر» در جهان معروف است، در متن یک نهضت اجتماعی پس از انقلاب کبیر فرانسه به نام اعلان حقوق منتشر شد و شامل زنجیرهای از اصول کلی بود که در آغاز قانون اساسی فرانسه قید شده است و جزء جدانشدنی قانون اساسی فرانسه شمرده می‌شد و در دهم دسامبر ۱۹۴۸ با عنوان «اعلامیه جهانی حقوق بشر» به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل رسید مهم‌ترین هدف این اعلامیه شناسایی ذاتی همه اعضای خانواده بشری و حقوق یکسان و انتقال‌ناپذیر آنان بر مبنای آزادی، عدالت و صلح است؛ به‌ویژه توجه زیادی به برابری حقوق انسانی زن و مرد و کودکان - صرف نظر از رنگ پوست، نژاد، جنسیت و غیره - دارد. رؤس حقوقی که زیر عنوان پیدیده «حقوق بشر» گردآوری شده، عبارت‌اند از:

حق حیات، آزادی، برابری، عدالت، دادخواهی عادلانه حق حفظ در برابر سوءاستفاده از قدرت، حفاظت در برابر شکنجه حفاظت شرافت و خوش‌نلمی، حق پناهندگی، حقوق اقلیت‌ها، حق شرکت در حیات اجتماعی، حق آزادی فکر، ایمان و سخن، حق آزادی دین، حق تجمع و اعلان، حقوق اقتصادی (حق حفظ مال، حق انتخاب کار، حق فرد بر اشتراک در امور ضروری مادی و معنوی)، حق تشکیل خانواده، حق تعلیم و تربیت، حق حفظ حیات فردی شخص و حق انتخاب آزاد محل زیست.

۱-۲. تعریف حقوق بشر از منظر بین‌المللی

تعریف واحدی از مفهوم حقوق بشر ارایه نشده است و توافقی در این مورد وجود ندارد و

این مفهوم بارها بازتعریف شده و در هر دوره، مکتب و صاحب‌نظری از منظر خود به این موضوع نگریسته و چارچوب آن را تبیین کرده است. به بیان کلی «حقوق بشر» حقوق بنیادین و انتقال‌ناپذیری است که برای حیات نوع بشر، اساسی دانسته می‌شود؛ یعنی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، مفاهیم، اسناد و سازوکارها است که موضوعشان حمایت از مقام، منزلت و کرامت انسانی است. (ذاکریان، ۱۳۸۳: ۱۹۲) در تعریفی دیگر «حقوق بشر به مجموعه حقوقی که به سبب یک کشور اعم از بیگانه و تبعه در مقابل دولت داده شود، گفته می‌شود». در مسئله حقوق بشر «امر تابعیت» نباید دخالت داده شود؛ زیرا این حداقل حقوقی است که انسان هر جا که هست، باید دارا باشد در همین معنی حقوق انسان هم به کار می‌رود. (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۶۳: ۲۳۱)

تعریف‌های دیگری هم از حقوق بشر ارائه شده است که در ذیل می‌آید:
یک. دیدگاه فلاسفه: «مجموعه‌ای از اصول پذیرفته شده‌ای که از طبیعت انسان ناشی شده و ذاتی بشر تلقی می‌گردد» (محمودی، ۱۳۸۵: ۱۸) البته منظور از دیدگاه فلاسفه این نیست که همه فیلسوفان، حقوق بشر را این‌گونه تعریف کنند؛ بلکه این تعریف سرشت فلسفی دارد.

دو. دیدگاه جامعه‌شناسان: مجموعه قواعد شناخته شده‌ای که در رابطه با رشد شخصیت انسان ضروری و دارای نقش حیاتی است. (همان: ۱۹)

سه. دیدگاه حقوق‌دانان و سیاستمداران: مجموعه‌ای از اصول و قواعد کلی که به مثابه حقوق مدنی و جهانی حقوق اساسی، ملت‌ها را، چه در میان خود و چه در بین مردم یک کشور، برای تأمین آزادی، صلح و عدالت در روابط دوستانه تضمین و تأمین می‌نماید (همان)

چهار. دیدگاه اسلام‌شناسان: مجموعه‌ای از اصول برخاسته از فطرت انسان که با دو ویژگی در عرصه زندگی او ظاهر می‌شود: ۱. نیازهای درونی ذاتی ۲. استعداد بی‌کران رشد و تعالی. از بین تعریف‌های ارائه شده، تعریفی که براساس دیدگاه اسلام بیان شده، جامع و کامل می‌باشد؛ زیرا، نیازهای فطری و ذاتی و خواسته‌های اولیه انسان را در نظر گرفته است. (همان: ۲۰ و ۲۱)

۱-۳. حقوق بشر در اسلام

بررسی آیات قرآن و سیره پیامبر اسلام ﷺ از وجود یک انقلاب سیاسی و ارزشی در زمین - ه مسائل حقوق بشر خبر می دهد آیات مختلفی که بر کرامت، مساوی بودن همه انسان ها - زن و مرد و سیاه و سفید - و سایر حقوق بشر تأکید دارند و احترامی که به پیامبر - به عنوان شخصیت برتر الهی و مقام رسمی سیاسی - برای همه انسان ها قائل بود و شخصیتی که به زنان داد و اعمال جاهلیت را در زمین های تحقیر، تبعیض و ستم نسبت به انسان های محروم تقبیح نمود، در تاریخ بشر کم نظیر است.

وقتی پیامبر در برابر جنازه یک یهودی از جا بلند می شود و با یهودیان و مسیحیان متحد و با قبول پیوستن آنها به جامعه اسلامی، وحدت ملی را پایه بریزی می کند و زمانی که زندم مگور کردن دختران را به عنوان یکی از زشت ترین صورتهای تحقیر بشر تقبیح و یاران را به آزادگی و اظهار نظر، حتی در برابر نقطه نظرات خود، تشویق می کند و نشستن ساده و بدون نشانه در حلقه یاران را بر تکیه بر مقام و اربکه قدرت ترجیح می دهد، تصویری از تعالی حقوق بشر را در تاریخ تاریک و سراسر ستم عصر خود ترسیم می کند.

یاران پیامبر که تربیت شده این مکتب بودند هر کدام الگویی از این تصویر بودند و علی ﷺ در این میان بیش از هر شخصیت اسلامی دیگر سخت گیر و روشنگر بود.

۱-۴. تاریخ تدوین حقوق بشر از منظر اسلام

اولین مرحله تدوین حقوق بشر در اسلام با نزول قرآن انجام گرفت و از این رو می توان قرآن را در مقایسه با آنچه در غرب با عنوان حقوق بشر تدوین شده، از کهن ترین اسناد مدون حقوق بشر شمرده همچنین با جمع آوری گفته ها، عملکردها و تقریرهای پیامبر اسلام ﷺ و تدوین احادیث و سیره و تألیف جوامع حدیث و سیره نبوی، گام گسترده تری در زمینه تدوین حقوق بشر در اسلام برداشته و مبانی و ریشه های آن در لابه لای کتاب های حدیث و سیره مطرح شد و مانند دیگر بخش های علوم اسلامی، زمینه را برای بررسی، تحقیق و تحلیل اندیشمندان اسلامی فراهم آورد.

در قرن سوم هجری صلها کتاب، جامع و سیره نگاشته شد که با نام‌های مختلف، اصول و مبانی تفکر جامع اسلام را در زمینه فرهنگ و تمدن بشری و، از جمله حقوق بشر، مطرح کرد. خوشبختانه اکثر این کتاب‌ها و جوامع حدیثی که شامل گفته‌ها و عملکردهای پیامبر در مورد مسائل اسلامی است، از گزند حوادث تلخ و ویرانگر تاریخ مصون مانده‌اند و ما امروز به بخش عظیمی از این میراث گران‌بهای فرهنگی و علمی تاریخ صدر اسلام به‌طور مستقیم و به‌اکثر آنها به‌طور غیرمستقیم دسترسی داریم.

پیرامون مسئله حقوق بشر در نهج‌البلاغه کتاب‌هایی مانند *حقوق بشر در نهج‌البلاغه* نوشته فاطمه تهرانی‌دوست، *حقوق از دیدگاه نهج‌البلاغه* زین‌العابدین قربانی لاهیجی و *حکومت اسلامی در نهج‌البلاغه* علی غضنفری تدوین شده است که بیشتر به حقوق مردم بر حاکم توجه دارند در کتاب *صدای عدالت انسانی* جرج جرداق هم مختصری از مسائل حقوقی نهج‌البلاغه مطرح شده است؛ اما کتابی که به مسئله حقوق بشر در نهج‌البلاغه به‌صورت مبسوط پرداخته باشد، ملاحظه نشد. برخی مقالات نیز به‌طور پراکنده حقوق بشر در نهج‌البلاغه را مطرح کرده‌اند ولی آنها هم جامع و مانع نیستند.

۲. اصول حقوق بشر در نهج‌البلاغه

نگرش اسلام به انسان و اهمیتی که به جنبه روحانی و فطری او بخشیده است و نیز تعریف فقهای اسلام از حقوق به معنای عام، به حقوق دانان اسلامی این‌انگیزه را داده است که درباره خاستگاه حقوق بشر به‌ارایه نظراتی در مقابل نظریات و تئوری‌های دانشمندان غربی بپردازند، لذا اصول و مبانی مورد بحث در حقوق بشر اسلامی با نمونه غربی آن کاملاً متفاوت و حتی متضاد است؛ زیرا ارزش‌های حقوقی و بشری منشعب از اصول اسلامی با توجه به کرامت ذاتی، فطرت خداجوی و اعتقاد انسان به زندگی اخروی و ابدی است و حقوق بشر اسلامی با این پیش‌فرض به انسان و حقوق و تکالیف او می‌نگرد. بدین‌جهت حقوق بشر در مذابح اسلامی، از جمله نهج‌البلاغه عبارت است از مجموعه قواعدی که اهداف شریعت را

تحقق می‌بخشد و انسان را به حقوقی نظیر حق حیات، تفکر، آزادی، امنیت، بهره‌برداری از طبیعت، تعلیم و تربیت، دادخواهی و امثال آن می‌رساند، لذا اصول حقوق بشر در نهج البلاغه با آنچه در اعلامیه جهانی حقوق بشر هست، تفاوت دارد. این اصول عبارت‌اند از:

۲- ۱. اصل کرامت انسانی: «مهم‌ترین اصل و پایه حقوق بشر «کرامت انسانی» است.» (رشاد، ۱۳۸۰: ۵ / ۴۹) «کرامت» به معنای بزرگی و ارجمندی است و به دو دسته تقسیم می‌شود:

یک. کرامت ذاتی: یعنی انسان بنابر انسان بودن و براساس خلقت، دارای شرافت، بزرگی و کرامت می‌باشد، ولی جانداران دیگر از آن بی‌بهره‌اند.

دو. کرامت اکتسابی: یعنی برخی انسان‌ها در اثر تحصیل برخی کمال‌ها و فضیلت‌ها، مانند علم، اخلاق، مدیریت، تقوا، و... دارای صفات ارزشی می‌شوند (محمودی، ۱۳۸۵: ۷۴) این کرامت بیشتر به اهل تقوی و پرهیزگاری مربوط می‌باشد و کرامتی که در قرآن کریم و روایات به کار رفته هر دو را شامل می‌شود، به عنوان مثال: مراد از آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...» و بهرستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم...» (سراء / ۷۰) بیان حال جنس بشر است، صرف‌نظر از کرامت‌های ویژه و فضائل روحی و مغزوی که به عده‌ای اختصاص داده شده است، بنابراین آیه [حتی] مشرکان، کفار و فاسقان را شامل می‌شود و مقصود از تکریم اختصاص به عنایت و شرافت دادن به خصوصیتی است که در دیگران نباشد (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۱۳ / ۲۱۵) و این بر کرامت ذاتی دلالت دارد، همان‌گونه که آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ در حقیقت ارجمندترین شما نزد خدا پرهیزگارترین شماست» (حجرات / ۱۳) بر کرامت اکتسابی دلالت دارد.

امام علی علیه السلام بعد از شرح آفرینش حضرت آدم علیه السلام می‌فرماید:

وَاسْتَأْذَى اللَّهُ سُبْحَانَهُ الْمَلَائِكَةَ وَدَبَّعَتْهُ لَدَيْهِمْ وَعَهْدَ وَصِيَّتَهُ إِلَيْهِمْ فِي الْإِدْغَانِ بِالسُّجُودِ لَهُ وَالْخُنُوعِ لِنُكْرَمَتِهِ... (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ۱ خ ۱)

و خداوند پاک از فرشتگان خواست به ادای امانتی که نزد آنان نهاده و سفارشی

که به آنان کرده بود، در انجام سجده برای آدم و فرقتی برای گرامی داشت او
برخیزند... .

امام رضا علیه السلام سجده فرشتگان را اکرام آدمی می‌داند و می‌فرماید:

... کان سجودهم لله تعالی عبودیه و لآدم إكراماً ...

(العر و سی‌الحویری، ۱۳۸۴: ۱ / ۵۸)

سجده فرشتگان برای خداوند، پرستش، و برای آدم اکرام بود

۲ - ۲. اصل خداجو بودن انسان: انسان فطرتاً خداجو می‌باشد و نهاد آدمی به آن گواهی
می‌دهد و «فطری بودن شناخت خدا» بدین معنی است که دل انسان با خدا آشناست و در
ثرفای روح، مایه‌ای برای شناخت آگاهانه خدا هست که قابل رشد و شکوفایی است.
(مصباح‌حزبی، ۱۳۸۲: ۴۵) امام علی علیه السلام درباره احساس فطری توحید، برترین چیزی که
اهل توحید به خداوند پاک و بلندمرتبه به آن توسل جویند، ایمان به خدا و رسولش، و جهاد
در راه او می‌داند و در ریف آن می‌فرماید:

... وَكَلِمَةُ الْإِخْلَاصِ فَإِنَّهَا الْفِطْرَةُ. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: خ

(۱۱۰)

... یکتا دانستن پروردگار که مقتضای فطرت انسانی است.

با توجه به اینکه قرآن اسلام را دین فطرت می‌نامد و فطرت خداجویی در همه انسان‌ها - با
درجات مختلف - وجود دارد، و نیز با توجه به به‌ملازمه‌ای که مشهور اصولیون شیعه بین حکم
عقل و حکم شرع قائل‌اند و معتقدند، چون خداوند منبع فیض و خیر مطلق است، ممکن
نیست امری را عقل نیکو بشمارد یا عملی را قبیح بداند و خداوند مطابق آن فرمان ندهد،
(مظفر، ۱۴۰۵: ۲ / ۲۱۳) برخی از حقوق‌دانان، حقوق اسلامی را منطبق با حقوق فطری
دانسته و به این نتیجه رسیده‌اند که فطرت از مهم‌ترین مبانی حقوق اسلامی است و آن را
مبنای حقوق اسلامی شمرده‌اند (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۱: ۳۱) بنابراین در تنظیم حقوق بشر،
باید اصل فطرت به عنوان یک اصل مبنایی مورد توجه قرار گیرد.

۲ - ۳. اصل جاودانه بودن انسان: از دیگر اصول مهم حقوق بشر در اسلام این است که انسان هرگز به ناپودی و نیستی منتهی نمی‌شود. در تعدادی از آیات قرآن کریم در مورد زندگی اخروی انسان، تعبیر به «خلود» شده که به معنای «دوام و بقا» می‌باشد. (فرقان / ۶۹ و ۷۶)

امام علی علیه السلام در موارد متعدد به جاودانگی انسان در عالم بقا اشاره می‌کند از جمله:

فَتَزُوذُوا فِي أَيَّامِ الْفَنَاءِ لِأَيَّامِ الْبَقَاءِ. (شریف‌رضی،
۳۶۷: ۱ خ ۱۵۷)

پس در روزهای گذران برای روزهای بی‌پایان توشه بردارید.

غایة الآخرة البقاء. (نظام‌زاده قمی، ۳۷۵: ۳)
سرانجام آخرت جاودانگی است.

يُنْبَغِي لِمَنْ عَرَفَ دَارَ الْفَنَاءِ أَنْ يَعْمَلَ لِدَارِ
الْبَقَاءِ. (همان: ۱)

هر آن کس که سرای ناپودی را شناسد، سزاوار است که برای سرای
جاودان بکوشد.

عجبت لمن أنكر النشأة الاخرى و هو يري النشأة
الاولى، و عجبت لعامر دار الفناء و تارك دار
البقاء. (همان)

در شگفتم از کسی که ورود به جهان دیگر را انکار می‌کند، در حالی که ورود به
جهان نخست را می‌نگرد و در شگفتم از آبادکننده این جهان ناپایدار و
رهاکننده آن سرای جاودان.

در همه این فرمایش‌ها ناپایداری زندگی دنیا و پایداری آخرت؛ یعنی، در واقع جاودانگی
انسان به گونه‌ای آورده شده است. در نتیجه در موضوع حقوق بشر در نهج البلاغه این اصل
نیز مورد توجه قرار گرفته است.

۳. اقسام حقوق بشر در نهج البلاغه

برای بررسی اقسام حقوق بشر در نهج البلاغه ابتدا حقوق بشر را - با استفاده از الگوی

تقسیم برخی حقوق دانان در بیان حقوق فردی (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۳ / ۴۴۳) - به حقوق خصوصی و عمومی تقسیم و حقوق سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در ذیل حقوق عمومی مطالعه می‌کنیم.

۳-۱. حقوق خصوصی

«حق خصوصی، امتیازی است که هر شخص در برابر دیگران دارد؛ مانند حق مالکیت، حق انتفاع، حق شفعه، حق رهن و حق خیار. سبب ایجاد حق خصوصی ممکن است عمل حقوقی و ناشی از اراده باشد یا اجرای قاعده حقوقی در روابط اجتماعی (وقایع حقوقی)، ولی در هر حال، در برابر هر حق خصوصی، تکلیفی نیز برای شخص مقرر شده است.» (همان)

۳-۱-۱. حق حیات و امنیت شخصی: اصلی‌ترین حق آدمی و پایه حقوق دیگر، حق حیات است و مطابق آن هر انسانی - از هر نژاد و ملیت و مذهبی - از زمانی که در رحم مادر قرار می‌گیرد تا زمانی که آخرین نفس را می‌کشد، از آن انسان بودن، دارای حق حیات است و تا این حق تأمین نگردد، نوبت به بقیه حقوق نمی‌رسد.

با نقت در آموزه‌های دین مبین اسلام این نکته بر داشت می‌شود که خداوند برای این حق تا حدی ارزش قائل شده، که در قرآن کریم فرموده است:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ
فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا
أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا. (مائده / ۳۲)

هر کس، کسی را جز به قصاص قتل یا [به کیفر] فساد در زمین بکشد، پس گویا همه مردم را کشته است و هر کس، فردی را زنده بنارد، گویا تمام مردم را زنده داشته است.

امام علی علیه السلام جامع‌های می‌خواهد که جان و مال و عرض و آبروی همه افراد در آن محفوظ باشد و همه در کمال آرامش و امنیت وظایف فردی و اجتماعی خود را به انجام رسانند. امام علیه السلام در نامه خود به مالک اشتر، جان مردم را محترم می‌داند و در مورد به ناحق ریختن خون مردم می‌فرماید:

إِيَّاكَ وَ الدَّمَاءَ وَ سَفْكَهَا وَ بَعْدَهَا بِعَيْرِ جَلِّهَا فَإِنَّهُ لَيْسَ
شَيْءٌ أَدْعَى لِنِقْمَةٍ وَ لَا أَعْظَمَ لَتَبِعَةٍ وَ لَا أَخْرَى
بِزَوَالِ نِعْمَةٍ وَ انْقِطَاعِ مُدَّةٍ مِنْ سَفْكِ الدَّمَاءِ
بِعَيْرِ حَقِّهَا. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ن ۵۳)

از خون‌ریزی به ناحق بپرهیز، زیرا هیچ چیزی بیش از خون‌ریزی به ناحق،
انتقام الهی را نزدیک نمی‌کند و پیامدهای بزرگ ندارد و زوال نعمت و بریده
شدن رشته عمر و دولت را سبب نمی‌شود.

شاگرد مکتب رسول خدا ﷺ به‌رستی که در طول عمر پربرکت خود نشان داد که
بهترین عامل به این کلام پیامبر می‌باشد که

مؤمن کسی است که دیگران از او بر مال و جانانشان ایمن باشند و از دست و
زیانش در امان. (نراقی، ۱۳۸۳: ۲ / ۲۱۱)

امیرمؤمنان علیه السلام امامت خود را با احترام به حیات بشر آغاز می‌کند و در دوره حکومت در
اجرای آن کوشش است؛ حتی در واپسین لحظات عمر شریف خود می‌فرماید:

يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا أُلْفِيَنَّكُمْ تَخَوْضُونَ دِمَاءَ
الْمُسْلِمِينَ خَوْضًا تَقُولُونَ قَتَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَلَا
لَا تَقْتُلُنَّ بِي إِلَّا قَاتِلِي. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ن ۴۷)

ای فرزندان عبدالمطلب، نیستم (به بهانه کشته شدن من) چنگ در خون مسلمانان
فر و برید گویند: امیرمؤمنان کشته شد! زنهار، جز قاتل مرا به خاطر من نکشید.

حق حیات که در ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر به آن تصریح شده است، نه تنها
شامل حمایت از فرد در برابر هرگونه تجاوز به زندگی و تمامیت جسمی اوست؛ بلکه حمایت
از انسان در برابر بی‌وایی و خطرانی را که جسم و جان او را تهدید می‌کند، دربر می‌گیرد.
۳ - ۱ - ۲. آزادی شخصی: آزادی از اصیل‌ترین حقوق نوع بشر است؛ به‌گونه‌ای که همگان
آن را می‌ستایند. منظور از آزادی شخصی این است که آهمی مالک اراده، اختیار و سرنوشت
خود باشد و کسی حق نداشته باشد جان، مال و اراده‌اش را تملک کند.
آزادی‌های شخصی که در مواد سه تا یازده اعلامیه جهانی حقوق بشر ذکر شده، قرن‌ها

قبل از آن در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است. همه انسان‌ها از نظر اسلام آزاد آفریده شده‌اند و حق دارند آزاد زندگی کنند و در حقوق اسلامی هرکس حق زندگی، آزادی و امنیت شخصی دارد (عبداللهی، ۱۳۸۱: اصل ۲۲)

امام علی علیه السلام در تأیید این حق، تصریح می‌فرماید:

وَ أَكْرَمُ نَفْسِكَ عَنْ كُلِّ دَنِيَّةٍ وَ إِنْ سَأَقْتِكَ إِلَيَّ
الرُّغَائِبِ فَإِنَّكَ لَنْ تَغْتَاظَ بِمَا تَبْدُلُ مِنْ نَفْسِكَ
عَوْضًا وَ لَا تَكُنْ عَبْدًا غَيْرَكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا.

(شریف‌رضی، ۱۳۸۴: ن ۳۱)

خود را از تن دادن به هر کار پستی گرامی دار؛ اگرچه آن کار تو را به خواسته‌هایت برساند؛ زیرا، در برابر آنچه از شخصیت خود از دست می‌دهی، عوضی نمی‌گیری و بنده دیگری مباش، زیرا خداوند تو را آزاد آفریده است.

با استفاده از فرمایش حضرت امیر علیه السلام می‌توان نتیجه گرفت که آزادی شخصی بر دو قسم است:

قسم اول: آزادی از اسارت دیگران: اسلام با برده‌داری و بردفروشی موافق نیست و در کتاب و سنت هیچ نصی وجود ندارد که دستور برده داری بدهد؛ بلکه برعکس نصوص بسیاری به آزاد کردن بردگان دستور می‌دهد و در موارد بسیاری آن را واجب می‌کند که در کتب فقهی ذکر شده‌اند. اگر اسلام بردگی را یک‌باره لغو نکرد؛ بنان جهت بود که هنگام ظهور اسلام برده‌داری از ارکان عمده زندگی اقتصادی و اجتماعی بود و مصلحت نبود که آن را یک‌باره لغو کند. حاصل سخن این‌که همه انسان‌ها آزاد آفریده شده‌اند، مگر این‌که خوششان در اثر بی‌لیاقتی اجازه دهند، بعضی‌ها آنها را به بردگی بگیرند و جان و مال آنان را استثمار کنند. در بیان امیرمؤمنان علیه السلام تأکید شده است که «بنده دیگری مباش که خداوند، تو را آزاد آفریده است.» (همان)

قسم دوم: آزادی از هواهای نفسانی: انسان نباید آزادی خویش را قربانی کند و تن به اسارت دهد، چه اسارت در بند سران و بزرگان و چه اسارت در دام هواهای نفسانی. گاهی آدمی چنان اسیر هواهای نفس سرکش می‌شود که به کلی خود را برده نفس می‌کند. علی علیه السلام در

بیانی که گذشت بر این نوع آزادی تأکید دارد و در بیان نورانی دیگری می‌فرماید:

فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ وَ ذَخِيرَةُ مَعَادٍ وَ عُنُقُ
مِنْ كُلِّ مَلَكَةٍ وَ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ هَلَكَةٍ. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: خ
۳۳۰)

همانا ترس از خدا کلید درستی کردار و اندوخته قیامت و موجب رهایی از هر
بندگی و رهایی از هر تباهی است.

امام در این کلام مردم را آزاد قرار نمی‌دهد که هر تباهی و باطلی را انجام دهند، بلکه
می‌فرماید: تقوا داشته باشید که نتیجه‌اش آزادی از خوی و عادت واهی می‌باشد.

۳ - ۱ - ۳. حق دفاع و احقاق حق: حق آزادی علاوه بر آزادی جسمی و ایمنی در برابر
بازداشت‌ها و تبعیض‌های غیرقانونی و بردگی و خرید و فروش انسان‌ها، آزادی حقوقی را هم
شامل می‌شود. منظور از این آزادی شناخت شخصیت حقوقی انسان و تضمین حق دفاع در
برابر دادگاه‌ها، حق مراجعه به دادگاه در برابر خوسری‌ها و سوءاستفاده‌ها و
قانون شکمی‌هاست. این آزادی، شکجه و اعمال وحشیانه و غیرانسانی نسبت به افراد را نفی
می‌کند و همه را در برابر قانون مساوی می‌داند. امام علیه السلام نه تنها به شخص ستم‌دیده حق دفاع
و احقاق حق می‌دهد؛ بلکه به دولت اسلامی دستور می‌دهد همه وسایل آسان را برای
دادخواهی و عرض حال مظلوم فراهم سازد. در فرمان امام علیه السلام به مالک اشتر می‌خوانیم:

قسمتی از اوقات خود را برای کسانی که به تو نیازمندند، اختصاص بده و در
مجلس عمومی بنشین و برای خدایی که تو را آفریده، فرقتی نما. لشگریان و
یاران از نهبانان و پاسبانان خود را از آنها باز دار. تا سخنگوی ایشان بی‌ترس و
لهمه با تو سخن بگوید، زیرا من بارها از پیغمبر شنیدم که می‌فرمود: امتی که
حق ناتوان را بدون ترس و نگرانی از زورمندان نگیرد، هرگز رنگ سعادت را
نخواهد دید. (شریف‌رضی، ۱۳۸۴: ن ۵۲)

۳ - ۱ - ۴. حق مالکیت: اسلام اجازه تحصیل مال و ثروت از راه مشروع را به افراد داده است

و کسی حق تعدی به مال دیگران را ندارد.

آزادی مال قسمی از آزادی‌های فردی است که به موجب آن شخص بتواند در حدود قانون، مالک مال شود و بتواند آزادانه مال خود را به مصرف برساند و بدون مجوز قانونی، مالی از مالکیت بی خارج نشود. (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۶۳: ۳۲)

امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید:

وَ لَا تَمَسُّ مَالَ أَحَدٍ مِنَ النَّاسِ (شریف‌رضی، ۱۳۸۴: ن ۵۱)
 وبه مال هیچ‌کس دست نبرید.

۳-۱-۵. حق آزادی مذهب: «آزادی مذهب قسمی از آزادی‌های فردی است که به موجب آن هر فرد حق دارد که در امور مذهبی، دارای عقیده یا فاقد عقیده باشد و عقیده خود را فاش نماید» (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۶۳: ۳۲) دین و مذهب نقش بسزایی در زندگی دارد و اگر پیامبران نبودند، شرک و بت‌پرستی همه عالم را فرا می‌گرفت؛ اما با همه اهمیت آن، هیچ‌گاه در پذیرش دین اجبار نشده است.

عبارت «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بقره / ۲۵۶) در قرآن کریم، به آزادی تکوینی انسان نسبت به دین و مذهب اشاره دارد و نشان می‌دهد که اجبار و اکراهی در اصل پذیرش نیست. با مطالعه و وقت در آیات و روایات این نکته به چشم می‌خورد که حضرت حق به هیچ‌یک از فرستادگان خود از آدم علیه السلام تا خاتم صلوات الله علیه فرمان نداد که مردم را به اجبار و اکراه دین‌دار کند؛ بلکه وظیفه اصلی آنان ابلاغ پیام الهی بود امام علی علیه السلام در حکمتی از نهج‌البلاغه می‌فرماید:

إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَمَرَ عِبَادَهُ تَخْيِيراً وَ نَهَاهُمْ تَخْذِيراً وَ كَلَّفَ يَسِيراً وَ لَمْ يُكَلِّفْ عَسِيراً وَ أُعْطِيَ عَلَى الْقَلِيلِ كَثِيراً وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ يُطْعَ مُكْرَهاً ... (شریف‌رضی، ۱۳۸۴: ن ۵۳)

خداوند سبحان بندگانش را امر کرده به اختیار، و نهی فرموده با بیم و ترس (از عذاب)، و تکلیف کرده به آسان و دستور نداده به کار دشوار، او کردار اندک را پاداش بسیار عطا فرموده و او را نافرمانی نکرده‌اند از جهت اینکه مغلوب شده باشد و فرمانش را نبرده‌اند از جهت اینکه مجبور کرده باشد ...

امر و نهی بندگان نشانه اختیار و آزادی آنهاست؛ بلین معنی که به انسانها حق انتخاب داده شده است. همچنین در نامه ای به مالک اشتر نخعی نلمزد استادان مصر که تعداد زیادی از مردم آن منطقه مسیحی و غیرمسلمان بودند، می فرماید:

وَ لَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعاً ضَارِياً تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ
فِيئَهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخُ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرُ
لَكَ فِي الْخَلْقِ. (شریف‌رضی، ۱۳۸۴: ن ۵۳)

و بر آنان چون حیوانی درنده مباش که خوردنشان را غنیمت شماری، زیرا آنان دو گروه اند: یا برادران دینی تو و یا هم‌نوع‌های تو در آفرینش اند.

با توجه به فرمایش حضرت امیر علیه السلام بخوبی فهمیده می‌شود که حضرت به مالک دستور نداده، افرادی را که دین تو را ندارند، آنها را به پذیرش دین مجبور کن؛ بلکه به به‌طور کلی سفارش کرد با همه مهربانی کن؛ چه برادر دینی او باشد یا نباشد.

۳-۲. حقوق عمومی

«حق عمومی مربوط به شخصیت انسان و سلامتی جسمی و روحی او یا ناظر به رابطه دولت و مردم است؛ مانند حق حیات، آزادی بیان و... در واقع، می‌توان گفت: حقوق عمومی وسیله تأمین صیانت انسان در برابر تجاوز دولت‌ها و انجام زدن بر قدرت سرکش است. با وجود این، حقوق عمومی در روابط خصوصی نیز قابل استناد است. هرکس باید به حیات و آزادی و شرافت و شخصیت دیگران احترام گذارد، وگرنه مسئول است تا جبران کند» (کائوزیان، ۱۳۸۰: ۳ / ۴۴۳)

بنابراین حقوق عمومی همان حقوق سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی اند که همه مردم به‌عموم افراد بشر باید از آن برخوردار باشند در اقله همین حقوق را از نهج البلاغه بررسی می‌کنیم:

۳-۲-۱. حقوق سیاسی

حق سیاسی، اختیاری است که شخص برای شرکت در قوای عمومی و سازمان‌های دولت دارد؛ مانند حق انتخاب کردن و انتخاب شدن در مجالس قانون‌گذاری و ریاست جمهوری و پذیرفتن تابعیت.

جامعه آزاد جامعه‌ای است که افراد در آن از حق تعیین سرنوشت، آزادی فکر و اندیشه و سایر آزادی‌های سیاسی نظیر: حق حاکمیت و مشارکت در اداره امور عمومی کشور و حق انتقاد و پرسش از مسئولان برخوردارند این حقوق که در مواد هجده تا بیست و یک اعلامیه جهانی حقوق بشر آورده شده، در کلمات نورانی امیرمؤمنان علیه السلام به صراحت بیان و در سیره و روش حضرت نیز کاملاً مشهود است. برای پرهیز از طولانی‌تر شدن مقاله، تنها برخی از حقوق سیاسی را در نهج‌البلاغه بررسی می‌کنیم.

یک. حق تعیین سرنوشت: در بینش سیاسی شیعه امامت و حاکمیت جامعه اسلامی منصبی الهی است و رهبر و امام با انتصاب خدا و رسول صورت می‌گیرد، ولی مردم در پذیرش یا عدم پذیرش این حاکمیت و ولایت آزادند به عبارت روشن‌تر؛ امامت منصبی است که مشروعیت آن الهی و مقبولیت آن مرهمی است و توسط مردم فعلیت می‌یابد بنابراین مردم در تعیین سرنوشت سیاسی خود دخالت دارند امام علی علیه السلام در برخی از فرمایشات خود که از دستان بیعت سخن گفته متذکر این حق شده است. برای مثال در خطب‌های ۲، ۳، ۶، ۳۰، ۳۲، ۵۴، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۶۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۶، ۲۰۵ و ۲۲۹ و نام‌های ۱، ۶، ۵۲ و ۶۲ و کلمات قصار ۱، ۲۲، ۲۷ و ۲۰۹ (از ترجمه سید جعفر شهیدی) به این امر و مسائل پیرامون آن اشاره کرده است، از جمله حضرت در خطبه شششقیه درباره چگونگی بیعت مردم می‌فرماید:

ناگهان دیدم، مردم از هر سو، روی به من نهادند و چون یال کفتار پیش هم ایستادند، چندان که حسنان (برخی حسنان را تعبیر به حسن و حسین علیهما السلام) و بعضی به معنای دو پهلوی دانسته‌اند و سید جعفر شهیدی در ترجمه نهج‌البلاغه، معنای دوم را می‌پذیرد. فشرده گشت و د و پهلویم آزرده شد، به گرد هم فراهم و چون گله گوسفند بر نهاده به هم و به کار برخاستم. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ۳)

امام علی علیه السلام در ادامه خطبه درباره علت پذیرش خلافت می‌فرماید:

لَوْ لَا حُضُورُ الْخَاضِرِ وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ بِيُجُودِ النَّاصِرِ
وَ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ إِلَّا أَنْ يُقَارُوا عَلَى كَيْفَةِ

ظالِمٍ وَ لَا سَعْيٍ مَّظْلُومٍ ... (همان)

اگر این بیعت‌کنندگان نبودند و خدا علما را نفرموده بود تا ستمکار شکم‌پاره را برنتابند و به یاری گرسنگان بشتابند رشته این کار از دست می‌گذاشتیم.

بر این اساس حضرت علت پذیرفتن خلافت را سه عامل می‌داند: حضور حاضران، تمام شدن حجت به سبب وجود یاری‌کنندگان و عهد خدا در گرفتن حق مظلوم از ظالم. حضرت در خطبه‌ای دیگر بیعت مردم با خود را آگاهانه می‌داند: «بیعت شما با من بی‌اندیشه و تدبیر نبود» (همان: خ ۱۳۶)

در جایی دیگر به بی‌توجهی خود به قدرت و نقش مردم در روی کار آوردن خود، بدون بخشیدن مال یا مقام و نیز به موضع طلحه و زبیر پس از بیعت و ادعای آنها در خون‌خواهی عثمان، اشاره می‌کند:

من پی مردم نرفتم تا آنان روی به من نهند و من با آنان بیعت نکردم، تا آنان دست به بیعت من گشادند و شما دوتن از آنان بودید که مرا خواستید و با من بیعت کردید و مردم با من بیعت کردند، نه برای آنکه دست قدرت من گشاده یا مالی آماده بود. (همان: ن ۵۴)

همچنین در اولین نامه نهج‌البلاغه می‌فرماید: «مردم بدون اکراه و اجبار بلکه با اختیار و با رغبت، با من بیعت نمودند».

نکته مهم این است که حضرت علی علیه السلام با اینکه در سایر خطبه‌ها خلافت را حق الهی خود می‌داند؛ اما پذیرش مردمی را عامل اصلی فعلیت خلافت خود برمی‌شمرد و معتقد است همه مردم از جمله طلحه و زبیر بدون هیچ فشاری یا بخشش مال یا مقامی، از روی رضایت با ایشان بیعت کردند.

دو آزادی سیاسی: «آزادی سیاسی از حقوق افراد است که به موجب آن می‌توانند حق حاکمیت داشته باشند خواه به‌طور مستقیم و خواه از طریق انتخاب نمایندگان» (جعفری‌نگرودی، ۱۳۶۳: ۳۱) این آزادی دو قسم است:

قسم اول آزادی سیاسی به این معنی است که هر فردی از افراد ملت حق دارد، هر

منصبی را که شایستگی تصدی اش را دارد، اشغال کند

همان طور که گفته شد افراد برای تصدی منصبهای مختلف باید «شایستگی تصدی» داشته باشند. امام در زمان حکومت خود به این مطلب توجه کافی داشت و به همین دلیل در فرمان تاریخی اش به مالک اشتر در مورد به کار گرفتن افراد در شغل های مختلف، توصیه هایی می کرد، از جمله:

ثُمَّ انْظُرْ فِي أُمُورِ عُمَّالِكَ فَاسْتَعْمِلْهُمْ اخْتِبَاراً وَ لَا تُؤَلِّمْهُمْ مُخَابَاةً وَ أَثْرَةً فَإِنَّهُمَا جِمَاعٌ مِنْ شُعْبِ الْجَوْرِ وَ الْخِيَانَةِ وَ تَوْخُّ مِنْهُمْ أَهْلَ التَّجْرِبَةِ وَ الْخِيَاءِ مِنْ أَهْلِ الْبُيُوتَاتِ الصَّالِحَةِ وَ الْقَدَمِ فِي الْإِسْلَامِ الْمُتَقَدِّمَةِ فَإِنَّهُمْ أَكْرَمُ أَخْلَاقاً وَ أَصْحَ أَغْرَاضاً وَ أَقَلُّ فِي الْمَطَامِعِ إِشْرَاقاً وَ أَبْلَغُ فِي عَوَاقِبِ الْأُمُورِ نَظراً. (شریف رضی، ۱۳۶۷: ن ۵۳)

آنگاه در امور کارگزارانت بنگر و آنان را پس از آزمایش به کار بگمار، و از روی میل شخصی و خودرأیی به ولایت مگمار که این دو چیز جامع همه شاخه های ستم و خیانت است و از میان آنان کسانی را که باتجربه و باحیا هستند، بجوی؛ کسانی که از خاندان های اصیل و شایسته و دارای سابقه درخشان در اسلام باشند، زیر آنان خوش اخلاق تر و آبروهندترند و کمتر به مطامع دنیا سر می کشند و بیشتر به عاقبت کارها می اندیشند.

امام در انتخاب افراد برای سمت های مختلف این سیاست عاقلانه را در دوران حکومت کوتاه خود دنبال کرد و در به کارگیری افراد شایستگی آنان را در نظر داشت؛ نه سفارش دیگران و ... یکی از مؤلفان بزرگ سنی مذهب می نویسد:

طلحه و زبیر بعد از بیعت با علی علیه السلام وقتی برایشان مسلم شد که امام آنان را به عنوان فرمانر و انتخاب نخواهد کرد، در گوشه و کنار شروع به گله و شکایت از حضرت کردند سخنان آنان به علی علیه السلام رسید، آن حضرت به عبدالله بن عباس فرمود: سخن آن دو به تو رسیده است؟ ابن عباس گفت: آری. علی علیه السلام فرمود: نظرت چیست؟ ابن عباس به علی علیه السلام عرض کرد: نظر من این است که چون آنها علاقمند به فرمانرایی هستند، زبیر را در بصره و طلحه را در کوفه فرمانر و ساز. امام علی علیه السلام خندید و فرمود: ولی برتو؛ کوفه و بصره شهرهای ثروتمندی

هستند، اگر آن دویه زمامداری آن دوشهر برسند، افراد سفیه و نادان را به سوی خود جلب می‌کنند و اشخاص ضعیف و ناتوان را به سختی و مشقت می‌اندازند. اگر قرار بود کسی را به واسطه نفع و ضرر آن، به کار حکومت بگمارم، معاویه را بر شام می‌گماشتم. (ابن‌قتیبه دینوری، ۱۳۸۰: ۷۷ و ۷۸)

امام نه تنها طلحه و زبیر را به فرمانروایی نگماشت، بلکه در برخورد با معاویه هم نفع و ضرر ظاهری را در نظر نگرفت و با اینکه شام تا حدودی تحت سیطره او بود، هیچ‌گاه بر فرمانروایی او صحه نگذاشت.

قسم دوم آزادی سیاسی به این معنی است که هر فردی از افراد مملکت حق دارد نظرات اصلاحی و انتقادی خود را به‌طور آزاد بیان کند. پایه دوم آزادی سیاسی حق آزادی بیان و قلم است که به همه مردم اجازه و امکان طرح نظرات اصلاحی را بدون ترس و واهمه می‌دهد. امام علیه السلام برای دادن این حق به مردم از آنان می‌خواهد که با او راحت سخن بگویند:

فَلَا تَكَلُمُونِي بِمَا تَكَلَّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةُ وَ لَا تَتَحَفَّظُوا مِنِّي بِمَا يُتَحَفَّظُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ وَ لَا تَخَالِطُونِي بِالْمُصَانَعَةِ وَ لَا تَطْنُوا بِي اسْتِثْقَالًا فِي حَقِّ قَبِيلِي وَ لَا التَّمَّاسَ إِعْظَامَ لِنَفْسِي فَإِنَّهُ مَن اسْتَثْقَلَ الْحَقَّ أَنْ يُقَالَ لَهُ أَوْ الْعَدْلَ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ فَلَا تَكْفُوا عَن مَقَالَةِ بِحَقِّ أَوْ مَشُورَةِ بَعْدَلٍ. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: خ ۲۱۶)

با زبانی که با گردنکشان سخن گویند، با من سخن نگویند و از گفتن آنچه پیش مردم خشمگین خودداری کنید، پیش من خودداری نکنید و با چالپوسی و مدارا با من آمیزش نکنید و نپندارید که اگر سخن حقی به من گفته شود، بر من گران آید، یا بخواهم خود را بزرگتر از آن ببینم که سخن حقی به من گفته شود، زیرا هر که شنیدن سخن حق و یا عرضه عدالت بر او گران آید، اجرای آنها بر او دشوارتر و گران‌تر می‌نماید پس زنهار که از گفتن هر حرف حقی و یا مشورت به عدلی در نزد من خودداری کنید.

بدین‌سان مردم در دوران حکومت امام علیه السلام آزاد بودند که حرف‌های خود را مطرح کنند و امام نیز به آنان پاسخ می‌دادند، اما زمانی که افراد قصد اخلال و برهم‌زدن امنیت جامعه را

داشتند، حضرت به شدت برخورد می‌کرد؛ به عنوان مثال در برخورد با خوارج، امام تا حد امکان در صدد پاسخ‌گویی به انتقادهای آنان برمی‌آمد، اما زمانی که آنان پا را از این مرحله فراتر نهادند و امنیت جامعه را به خطر انداختند، امام علیه السلام با آنان برخورد کرد و آنان را در نهب روان به سزای عملشان رساند.

۳-۲-۲. حقوق اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی

همان‌گونه که در ماده بیست و دوم اعلامیه جهانی حقوق بشر اعلام آمده است، هر کس حق دارد از حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که برای کرامت و گسترش آزادی شخصیت او ضروری است، برخوردار باشد. این حقوق که به بخش دیگری از حقوق عمومی است، در نهج البلاغه مطرح شده و دامنه گسترده‌ای دارد که برخی از آنها را بررسی می‌کنیم.

۳-۲-۲-۱. حقوق متقابل حاکم و مردم

بزرگ‌ترین و عظیم‌ترین حقوق اجتماعی مربوط به حقوق حاکم و رعیت می‌باشد حضرت علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

وَ أَكْبَرُ مَا افْتَرَضَ سُبْحَانَهُ مِنْ تِلْكَ الْحُقُوقِ حَقُّ
الْوَالِي عَلَى الرَّعِيَّةِ وَ حَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِي
فَرِيضَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكُلِّ عَلَى كُلِّ. (همان)

بزرگ‌ترین حقی از این حقوق که خدای سبحان فرض کرده، حق فرمانروا بر رعیت و حق رعیت بر فرمانروا است، فریضه‌ای که خدای سبحان برای هر یک بر دیگری واجب کرده است.

امام علیه السلام در بیان حقوق متقابل حاکم و مردم می‌فرماید:

فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا بِوِلَايَةِ أَمْرِكُمْ
وَ لَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ.

تحقیقاً خدای سبحان برای من حقی به خاطر زمامداری شما، بر عهده‌تان نهاده و برای شما نیز مانند همان حقی که بر عهده‌تان نهاده، بر گردن من گذارده است.

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا وَ لَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ

فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَيَّ فَالْنُّصِيحَةُ لَكُمْ وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ
عَلَيْكُمْ وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا
تَعْلَمُوا وَ أَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ فَالْوَفَاءُ بِالْبَيْعَةِ وَ
النُّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَ الْمَغْيِبِ وَ الْإِجَابَةُ حِينَ
أَدْعُوكُمْ وَ الطَّاعَةُ حِينَ أَمُرُكُمْ. (همان، خ ۳۴)

مردم! مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی. بر من است که خیرخواهی
از شما دریغ ندارم و حقی را که از بیت‌المال دادید بگزارم، شما را تعلیم دهم تا
نادان ننمایید و آداب آموزم تا بدانید اما حق من بر شما این است که به بیعت
فا کنید و در نهان و آشکارا، حق خیرخواهی را ادا کنید چون شما را بخوانم
ببایید و چون فرمان دهم بپذیرید و از عهده برآید

در این بیان حضرت حقوق مردم بر حاکم را برمی‌شمرد، آنگاه حقوق متقابل حاکم بر

مردم را بیان می‌فرماید

۳-۲-۲. حقوق مردم بر حاکم

یک. خیرخواهی: نخستین حق مردم بر والی از نگاه امام خیرخواهی است: «فَأَمَّا حَقُّكُمْ
عَلَيَّ فَالْنُّصِيحَةُ لَكُمْ؛ حق شما بر من آن است که خیر و مصلحت شما را در نظر
بگیرم.» (همان) خیرخواهی زمامدار به مردم زمانی تحقق می‌یابد که آنان ماته‌د اجزا و عناصر
شخصیت زمامدار به حساب آیند. در این صورت زمامدار خوشی‌ها و ناخوشی‌های مردم را به
منزله خوشی و ناخوشی خود می‌داند و در پی رفع آنها برمی‌آید امام علیه السلام در نامه‌ای به عثمان
بن حنیف می‌نویسد:

هَيْهَاتَ أَنْ يَغْلِبَنِي هَوَايَ وَيَقْوِدَنِي جَشْعِي إِلَى
تَخْيِيرِ الْأَطْعِمَةِ وَ لَعَلَّ بِالْحِجَازِ أَوْ الْيَمَامَةِ مَنْ لَا
طَمَعَ لَهُ فِي الْقُرْصِ وَ لَا عَهْدَ لَهُ بِالشُّبْعِ. (همان، ن ۴۵)

هیئات که هوای نفسم بر من چیره شود، و حرصم مرا به انتخاب غذاهای لذیذ
بکشاند، با آنکه شاید در حجاز یا در یمامه کسی باشد که به یافتن قرصی نان
امید نداشته و هرگز طعم سیری را نچشیده باشد

در ادامه نامه می‌خوانیم:

أَقْنَعُ مِنْ نَفْسِي بَأْنَ يُقَالُ هَذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ
لَا أَشَارِكُهُمْ فِي مَكَارِهِ الدَّهْرِ أَوْ أَكُونُ أَسْوَأَ لَهُمْ
فِي جُشُوبَةِ الْعَيْشِ (همان)

آیا خود را به این دل خوش دارم که گویند: این امیرمؤمنان است، با آنکه در
سختی‌های روزگار شریک آنان نباشم یا در ناگواری‌های زندگی مقتصدی آنان
قرار نگیرم!

کسی که از هوی و هوس خالی و درد و خوشی او درد و خوشی مردم است، درباره مردم
جز خیرخواهی به نهنش نمی‌رسد اهمیت خیرخواهی در این است که در حقوق متقابل حاکم
و مردم آورده شده است. حضرت در جای دیگر روی این حق تأکید می‌کند و ضمن سفارش
در مورد خیرخواهی، آن را از حقوق واجب خداوند متعال می‌شمرد و می‌فرماید:

فَعَلَيْكُمْ بِالتَّنَاضُحِ فِي ذَلِكَ وَ حُسْنِ التَّعَاوُنِ عَلَيْهِ
... وَ لَكِنْ مِنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ النَّصِيحَةَ
بِمَبْلَغِ جُهِدِهِمْ وَ التَّعَاوُنِ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ.
(همان: خ ۲۱۶)

پس بر شما باد که در این باره به هم خیرخواهی کنید و یکدیگر را بر این کار
به‌خوبی یاری دهید... ولی از حقوق واجب خداوند بر بندگان آن است که در
حدّ توان نسبت به هم خیرخواهی کنند و برای برگزاری حق میان خود دست
همکاری به هم بدهند

دو. ایجاد عدالت اقتصادی و رفاه جمعی: یکی دیگر از حقوق مردم بر حاکم این است که
حاکم سهم اقتصادی مردم را به آنها بدهد «و تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيْكُمْ؛ و حقی را
که از بیت‌المال دارید بگذارم». (همان: خ ۳۴) و علاوه بر ایجاد عدالت اقتصادی از
سوءاستفاده و بی‌عدالتی‌ها نیز جلوگیری کند. یکی از این گروه‌های جامعه که عدالت
اقتصادی را از بین می‌برند، بازرگانان هستند آنها با «اختکار» کالای مورد نیاز مردم، به آنها
ستم می‌کند و حاکم باید ناظر بر رفتار آنها باشد

با این وصف، بدان که میان بازرگانان کسانی هستند که معاملات بد دارند و

بخیل، به دنبال احتکار به خاطر سود خود هستند و کالا را به هر قیمتی که بخواهند، می‌فروشند و این سودجویی گران‌فروشانه، زیانی برای همگان است و عیب بر حاکمان، پس از احتکار جلوگیری کن ... (همان، خ ۳۴)

انتظار اجرای احکام و مقررات، بدون دخالت یا نظارت دولت، غیرممکن است و شرایط تحقق عدالت اقتصادی را در قوانین عادلانه مجریان عادل و عدالت‌گستر و ضمانت اجرایی باید دانست. (رشاد، ۱۳۸۰: ۷ / ۸۰)

«تمرکز ثروت» موجب برهم خوردن نظم اجتماعی و ایجاد شکاف طبقاتی می‌شود تعیین «حدود مالکیت» یکی از راه‌های برقراری توازن اقتصادی است. یکی از بخش‌های مالکیت، مالکیت بخش عمومی منابع تولیدی است که می‌تواند از تمرکز ثروت در دست عده‌ای خاص جلوگیری کند و سفره فقر و شکاف طبقاتی را برچیند. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید:

أَغْطِثَ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ يُعْطِي بِالسُّوِيَةِ وَ لَمْ
أَجْعَلْهَا ذُوْلَةً بَيْنَ النَّاسِ (محمدی ری‌شهری، ۱۴۲۱: ۴ / ۱۲۴)
همان‌طور که پیامبر خدا به طور مساوی تقسیم کرد، تقسیم کردم تا اموال
امانندگویی [در بین ثروتمندان قرار نگیرد].

«خراج» یکی از بخش‌های مالکیت عمومی است که به همه مردم اختصاص دارد و باید در بین آنها به طور مساوی تقسیم شود. امام می‌فرماید:

در کار خراج چنان دقت کن که اصلاح‌دهندگان در آن است، چه صلاح
خراج و خراج‌دهندگان در صلاح دیگران است و کار دیگران سامان نمی‌یابد؛ جز
به مؤدیان خراج؛ زیرا همه روزی‌خور خراج و خراج‌دهندگان هستند
(شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ن ۵۳)

حدود مالکیت‌ها و انواع آن با هدف توزیع ثروت و درآمد بین همه گروه‌های
جامعه و عدم تمرکز آن در دست گروهی خاص، تعیین شده؛ بنابراین، توزیع
درآمدها، دارای اهمیت خاصی است، زیرا توازن اقتصادی و در پرتو آن، عدالت
اقتصادی را به همراه دارد. (رشاد، ۱۳۸۰: ۷ / ۸۴)

امام علی علیه السلام می فرماید:

پس بر کارهای آنان مراقبت دار و در پنهانی کسانی را که راستگو و ذاپیشه‌اند، بر آنان بگمار؛ زیرا این مراقبت پنهانی، آنان را بیشتر به پاکی و امانت‌داری و می‌دارد و آنان بهتر می‌توانند به مردم مهربانی کنند؛ یعنی حُسن خدمت نشان دهند (شریف‌رضی، ۳۶۷: ۱، ن ۵۳)

سه. رسیدگی به امور کارگزاران: کارگزاران در مدت زمان خدمت خود اگر منظوره‌های شغلی خود را به دست آورند، عزت نفس و شرف انسانی خود را به نوعی اشباع کرده و به خوبی به کار خود می‌پردازند؛ اما عوامل گوناگونی در مسیر کارگزاران قرار می‌گیرد که موجب انحراف از مسیر اصلی می‌شود و حکومت موظف است به‌طور مستمر اقدامات لازم را برای رفع موانع پیش روی کارگزارانش انجام دهد امام علی علیه السلام می فرماید:

همواره به‌طور مخفیانه به حال و وضع کارمندان خُرد و کلان که در حیطة ولایت خود داری، رسیدگی کن که نیازمندی‌های آنان برآورده شده باشد تا مورد طمع دغل‌بازان قرار نگیرند (همان)

امام در یکی از نامه‌هایش می فرماید:

فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ أَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ ... (همان)
با مردم، فروتن و نرم‌خو و مهربان باش ...

در نامه چهل و پنج نسبت به رفتار نامطلوب «عثمان بن حنیف» اعتراض می‌کند و او را از رفتار ناشایست باز می‌دارد. رسیدگی مستمر به چگونگی عمل کارگزاران، از وظایف حکومت است؛ چون پایداری حکومت را تضمین می‌کند، راه فساد و تباهی در بنده حکومت را سد و نوعی قوام و دوام برای آن ایجاد می‌کند.

چهار. بررسی نیازهای مردم: یکی از وظایف دولتمردان، بررسی نیازها و مشکلات مردم و تحقیق درباره آنهاست. مردم حق شکایت و انتقاد نسبت به رفتار حاکمان را دارند و باید حاکمان گوش شنوا برای شنیدن شکوه‌ها و انتقادهای مردم داشته باشند. گرچه مسئولان به

خاطر موقعیت شغلی از گرفتاری‌های مردم غافل می‌شوند و مردم مجبورند به درگاه حکومتی پناه ببرند و عرض حاجت کنند، پس برای عرض حاجت مردم به حاکمان باید هیچ مانع و بازدارنده‌ای نباشد تا به راحتی مشکل خود را بیان کنند و از حاکمان کمک بخواهند. امام علی علیه السلام در نامه‌اش به مالک اشتر می‌فرماید:

به کارهای کسانی که به تو دسترسی ندارند - آنان که در دیده‌ها خوارند و بزرگان آنها را کوچک می‌شمارند - کسانی را که مورد اعتماد و خداترس و فرقتن باشند، برای تفقد حال آن گروه بگذار تا درخواستهای آنان را بدون کم و کاست به تو برسانند (همان)

امام راه دیگری برای برآوردن حق مردم پیشنهاد می‌کند:

بخشی از وقت خود را خاص کسانی کن که به تو نیاز دارند خود را برای آنان آزاد کن و در مجلس عمومی بنشین و در آن در برابر خدایی که تو را آفریده است، فرقتن باش ... (همان)

پنج. تعلیم و تربیت (حقوق فرهنگی): حق دیگر این است که حاکم برای رسیدن مردم به سعادت، زمینه‌تعلیم و تربیت را فراهم نماید

سخت‌گیری حاکم برای تربیت صحیح مردم و واداشتن آنها برای عمل به آگاهی‌های ارایه شده، یکی از وظایف مهم دولت می‌باشد. تعلیم افراد جامعه، تکلیفی است که به عهده زمامدار است. اهمیت این تکلیف از آن جهت است که جامعه اسلامی بدون معرفت و آگاهی در عالی‌ترین حدی که امکان‌پذیر است، رو به زوال و نابودی خواهد بود. (جعفری، ۱۳۷۶: ۹/۳۵)

حضرت می‌فرماید:

وَ تَغْلِيْمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوْا وَ تَأْدِيْبُكُمْ كَيْلًا تَعْلَمُوْا.
(شریف‌رضی، ۱۳۶۷: خ ۳۴)

شما را آموزش هم تا نادان نمانید و ادب آموزم تا دانش بیابید.

به این ترتیب امام علی علیه السلام نادانی را شایسته نمی‌داند و دانش را زمینه پیشرفت معرفی می‌کند؛ بنابراین والی باید با آموزش‌های صحیح به مبارزه با جهل برخیزد، سطح افکار مردم را بالا ببرد، فرهنگ جامعه را تقویت و عامل مهم بدبختی‌ها - نادانی - را ریشه کن کند. شش. **حُسن خلق و تواضع در برخورد با مردم:** حُسن خلق هم شامل حُسن رفتار می‌شود و هم حُسن گفتار.

اصول کلی اخلاق، بنیاد اساسی انسانیت است و بدون مراعات آنها انسان نمی‌تواند از مرز حیوانیت عبور نماید (جعفری، ۱۳۷۶: ۹ / ۳۲)

و حاکم باید نسبت به مردم حسن خلق داشته باشد؛ امام در نامه‌اش مالک اشتر نخعی را به نرمی و ملاحظت امر می‌کند و می‌فرماید:

فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ أَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ. (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ن ۲۷)
بال فرقتی خود را برای آنان فرو نه، و با آنان به نرمی رفتار نمای، و چهره خود را برای آنان بگشای.

امام علیه السلام در جاهای مختلف به فرمانروایان و مأموران خود سفارشات در مورد برخورد با مردم دارد، مانند:

فَإِذَا قَدِمْتَ عَلَى الْحَيِّ فَأَنْزِلْ بِمَائِهِمْ مِنْ غَيْرِ أَنْ تُخَالِطَ أَبْيَاتَهُمْ ثُمَّ امْضِ إِلَيْهِمْ بِالسُّكِينَةِ وَ الْوَقَارِ حَتَّى تَقُومَ بَيْنَهُمْ فَنُتَسَلِمَ عَلَيْهِمْ وَ لَا تُخْدِجْ بِالتُّجِيَّةِ لَهُمْ. (همان: ن ۲۵)

چون به قبیله‌ای وارد شدی، در کنار آب آنان فرود آی، بدون آنکه به خانه‌های آنان پاگذاری، آنگاه با آرامش و وقار به سوی آنان برو، تا میان آنان بایستی و بر آنان سلام کنی، و در تحیت آنان چیزی فراموش مکنار.

وَ أَمْرُهُ أَلَّا يَجْبَهَهُمْ وَ لَا يَعْضَهُمْ وَ لَا يَرْغَبَ عَنْهُمْ تَفَضُّلاً بِالْإِمَارَةِ عَلَيْهِمْ. (همان: ن ۲۶)
و او را فرمان می‌دهد که به آنان با ترش روی و بدگمانی رهرو نشو و به دلیل

آنکه فرمانروای آنهاست، از آنان روی برنتابد

۳-۲-۲-۳. حقوق حاکم بر مردم

حاکم جامعه از منظر امام نباید امتیازهای ویژه مادی داشته باشد؛ البته او جایگاه ویژه‌ای دارد که باید مورد توجه قرار گیرد.

وَ إِنَّمَا أَنَا قُطْبُ الرَّحَى تَدُورُ عَلَيَّ وَ أَنَا بِمَكَانِي
فَإِذَا فَارَقْتُهُ اسْتَحَارَ مَدَارُهَا وَ اضْطَرَبَ ثِقَالُهَا.

(همان: خ ۱۱۹)

من محور آسیا هستم که آسیای حکومت به دور من می‌چرخد و من در جای خود ثابتم، چنانچه از جای خود جدا شوم، آسیا از مدار خود خارج گردد و سفره زیرش جابه‌جا شود. (و همه گندمها و آردها به هدر رود).

نتیجه این‌که حقوق متقابل فرمانروا و رعیت اهمیت ویژه‌ای دارد و بین این دو باید رابطه‌ای بسیار نزدیک باشد و هر دو برای رعایت این حقوق؛ باید تلاش خاصی مبذول دارند. در این صورت حکومت می‌تواند به خوبی اداره شود و دو طرف با آرامش به کمال واقعی برسند این حقوق عبارت‌اند از:

یک. وفا به بیعت: «بیعت، مسئله فوق‌العاده با اهمیتی است و چنان‌که از مفهوم آن برمی‌آید، بیعت‌کننده در حقیقت، سرنوشت خود را به شخصی می‌سپارد که با او بیعت می‌کند. در اسلام کسی شایستگی بیعت دارد که امتیاز الهی داشته باشد، در واقع زمامداران الهی، شایستگی بیعت دارند» (جعفری، ۱۳۷۶: ۳۷/۹ و ۳۸) امام بیعت را حق خود می‌داند و می‌فرماید: «وَأَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ فَأَلْفَوْا بِالْبَيْعَةِ؛ اما حق من بر شما آن است که به بیعت خود وفادار باشید» (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: خ ۳۴)

دو. خیرخواهی و نصیحت: یکی دیگر از حقوقی که در کلام مولای متقیان برای زمامدار شمرده شده، خیرخواهی مردم نسبت به او می‌باشد: «وَالنَّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَ الْمَغِيْبِ؛ و خیرخواهی در حضور و غیاب.» (همان) خیرخواهی در حضور و غیاب، به این معناست که از حالت دوگانگی پرهیز شود و آن‌گونه نباشد که در نزد حاکم، اظهار اخلاص

کنند؛ اما در غیاب وی بی‌اعتنا نباشد.

فَأَعِينُونِي بِمُتَنَاصِحَةٍ خَلِيَّةٍ مِّنَ الْغَيْشِ سَلِيمَةٍ مِّنَ
الرَّيْبِ (همان: خ ۱۱۸)

پس مرا با خیرخواهی بی‌آلایش و دور از شک و تردید یاری دهید.

سه. اطاعت از دستورات او: سومین حق حاکم پذیرش بی‌درنگ است. هرگاه وی برای رفع مشکلات به مردم نیاز داشت، هرکسی باید به اندازه توان دعوت او را پلسخ بگوید. «وَ الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ، وَالطَّاعَةُ حِينَ آمُرُكُمْ؛ به هنگام دعوت، پلسخم گویند و چون فرمانتان دادم فرمانم برید». (همان: خ ۳۴) از امام باقر علیه السلام سؤال کردند حق امام بر مردم چیست؟ فرمود: «حقه علیهم أن یسمعوا له و یطیعوا؛ حق امام بر مردم این است که کلام او را بشنوند و از او اطاعت کنند». (کلینی، ۱: ۳۶۱، ۴۰۵ / ۱، ح ۱) امیرمؤمنان به فرماندهان لشکرش چنین می‌نویسند:

وَلِي عَلَيْكُمُ الطَّاعَةُ وَ أَلَّا تَتَكَبَّرُوا عَنْ دَعْوَةٍ وَ لَا
تَفْرَطُوا فِي صَلَاحٍ وَ أَنْ تَخَوْضُوا الْعَمْرَاتِ إِلَى الْخَقِّ.
(شریف‌رضی، ۱: ۳۶۷، ن ۵۰)

و بر شماست که از من فرمان برید و از هیچ دعوتی عقب ننشینید، و در هر کاری که به صلاح است، کوتاهی نوزید و در راه حق در گرداب سختی‌ها فرو رود.

چهار. خدمت به حکومت: آمادگی برای انجام دستورات حکومت یکی از وظایف مردم است؛ چون حکومت نمی‌تواند تمام شئون و نیازهای جامعه را به تنهایی برآورده سازد امام در این باره می‌فرماید: «وَ الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ؛ هنگامی که شما را به «کاری» فرامی‌خوانم، آن را بپذیرید.» (همان: خ ۳۴)

۳-۲-۲-۴. حق کار و اشتغال

دین مبین اسلام برای افراد ارزش قائل شده است. بر این اساس همه را در انتخاب شغل آزاد و هر نوع بیگاری گرفتن را مخالف شرف و عزت انسانی می‌داند یکی از سفارش‌های نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله هنگام رحلت به حضرت علی علیه السلام این بود: «یا علی! ... و لا

سخره علی مسلم، یعنی الأجير؛ ای علی، بیگاری گرفتن از مسلمان روا نیست.» (حکیمی، ۱۳۸۶: ۳ / ۵۱۹)

در زمان خلافت امام علی علیه السلام مردم یکی از مناطق خدمت ایشان آمدند و عرضه داشتند: در سرزمین ما نهری است که گذشت زمان و حوادث روزگار آن را خراب کرده است، اگر آن نهر کده و تعمیر شود، تأثیر زیادی در رونق زندگی ما خواهد داشت. آنان تقاضا کردند که امام به حاکم خود در آن منطقه دستور دهد تا از راه بیگاری گرفتن مردم و تحمیل کار اجباری به حفر مجدد آن نهر اقدام نمایند. امام نسبت به تجدید حفر نهر ابراز علاقه اما، با کار اجباری مخالفت کرد و نامه ای برای حاکم آن ناحیه قرطبه بن کعب نوشت و فرمود:

گرهی از مردم منطقه فرمانروایی تو تقاضای حفر مجدد نهری را به شکل اجباری داشتند، لکن من صحیح نمی دانم کسی را به کار اجباری وادار کنم؛ بنابراین مردم را نزد خود بطلب و هر کدام را که با طیب خاطر میل باشند به کار بگمار، ولی چون نهر ساخته شد، متعلق به کسانی خواهد بود که برای تجدید آن زحمت کشیده اند... (قربانی، ۱۳۶۰: ۳۸ و ۳۹)

امام علیه السلام با این فرمایش، ارزش کارگر، کار و آزادی کار را بالا بردند.

ایشان معتقد بودند تن کارگر در روی زمین به منزله دل نیکان در بهشت است و همان طور که بهشت آماده پذیرفتن روح نیک مردان است، این جهان نیز آماده کارگران می باشد به همین منظور می فرمایند: رأی من این است که کسی را بدون رضای او به کار اجبار نکنیم. (جرداق، ۱۳۸۵: ۱ / ۹۴)

امام علیه السلام مردم را در انجام کارهای مشروع آزاد می گذاشت. در نامه به مالک اشتر در مورد شغل های مختلف سفارشات می کرد که بعضی به حقوق مردم بر حاکم مربوط است.

لازم به ذکر است که حضرت آزادی در انتخاب شغل را تا جایی قبول داشت که به حال بقیه افراد مضر نباشد؛ مثلاً درباره صنعتگران می فرماید:

وَ اعْلَمُ - مَعَ ذَلِكَ - أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقاً
فَاحْشَأْ وَ شُحّاً قَبِيحاً وَ احْتِكَاراً لِيَمْنِافِعِ
وَ تَحْكَماً فِي الْبِيَاعَاتِ وَ ذَلِكَ بَابٌ مَضْرُوبٌ لِلْعَامَّةِ

وَ عَيْبٌ عَلَى الْوُلَاةِ فَمَا مَنَعَ مِّنَ
الْإِحْتِكَارِ ... (شریفرضی، ۱۳۶۷: ۱ ن ۵۳)

با این حال بدان که در بسیاری از آنان سخت‌گیری فاحشی در داد و ستد، و
بخلی زشت و احتکار نیازمندی‌های ضروری مردم و نرخ‌گذاری‌های خودسرانه
در معاملات به چشم می‌خورد، و اینها هم در وژه زبان به روی توده مردم وهم
ننگی برای والیان است. پس از احتکار منع کن ...

۳-۲-۲-۵. حق برخورداری از زندگی انسانی

در مکتب امام علی علیه السلام، همه حق دارند از زندگی انسانی بهره‌مند باشند. اینکه دیده می‌شود
گروهی در ناز و نعمت و گروهی دچار فقرند، به خاطر این است که ثروتمندان به وظیفه خود
عمل نمی‌کنند. امام علیه السلام فرمود:

ما جاع فقیر الا بما متع به غنی، ما رایت
نعمته موفوره الا و الی جانبها حق مضیق. (جرداق،
۱۳۸۵: ۱/۲۱۳)

فقیری گرسنه نماند مگر آنکه ثروتمندی از او سوءاستفاده کرد. هیچ نعمت
فراوانی را ندیدم مگر آنکه در مقابل آن حقی ضایع گردید.

یا به جهت این است که فقرا به وظیفه خود برای تحصیل زندگی ابرو نم‌اندازند:

آیا شایسته است که شما از مورچه هم کمتر و ناتوان‌تر باشید و حال آنکه این
حیوان حقیر، در کمال جدیت آذوقه خود را به طرف لانه خویش می‌کشد و
روزی خود را از فعالیت به دست می‌آورد. (کلینی، ۱۳۶۱: ۵/۷۹، ح ۱۰)

یا به این علت است که زمامداران مرهمی شایسته نیستند و از تدبیر اداره امور طراحی
برنامه‌های صحیح و برقراری عدالت اجتماعی عاجزند.

در هر صورت اگر در جامعه اسلامی افرادی پیدا شدند که از زندگی انسانی بی‌بهره بودند،
در مکتب امام علیه السلام تأمین زندگی تنها به عهده حکومت اسلامی است؛ چنان که حضرت در
فرمان تاریخی به مالک اشتر چنین تأکید می‌کند:

از خدا بترس درباره طبقه زیردست درمانده و نیازمند و بیچاره‌ای را که چاره‌ای ندارند، زیرا در این طبقه هم افرادی هستند که بیچارگی‌شان را ابراز می‌کنند و هم کسانی که با همه احتیاجی که دارند، اظهار نمی‌کنند، تو برای رضای خدا فرمانش را در حق ایشان اجرا کن و قسمتی از بیت‌المالی که در دست تو است و قسمتی از غلات و بهر هلی که از زمین‌های غنیمت اسلام به دست آمده، در هر شهری، برایشان مقرر دار؛ زیرا برای دورترین آنها همان حقی است که برای نزدیکترین آنها است و رعایت هر یک از ایشان بر تو لازم است. مبادا خوش‌گذرانی تو را از حال آنان غافل سازد ... سرپرستی یتیمان و سالخورده‌گانی را که راه چاره‌ای ندارند و نمی‌توانند خود را برای درخواست حاضر کنند، به عهده بگیر که اینان میان مردم به عدل و دادگری نیازمندترند (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ۵۳ ن)

اگر ماده بیست و پنج بیانیه جهانی حقوق بشر می‌گوید هر کس حق دارد از سطح یک زندگی برخوردار باشد که سلامت و رفاه او و خانواده‌اش از جمله خوراک، لباس، مسکن و بهداشت را تأمین کند، همچنین حق دارد از خدمات ضروری اجتماعی هنگام بیکاری، بیماری، درماندگی، بیوگی و پیری یا سایر موارد که بنا به اوضاع و احوال بیرون از اراده او، وسایل معاش وی را مختل گرداند استفاده کند، امام علی علیه السلام در هزار و چهارصد سال قبل درباره طبقه‌ای از مردم سفارش می‌کند که مشکل معیشتی دارند و بی‌چاره‌اند و از درویشان و نیازمندانند یا بیمارانی‌اند که بر جای مانده و مستحق عطا می‌باشند، سپس دستور می‌دهد بخشی از بیت‌المال را به این افراد اختصاص دهند (همان)

حضرت بر پیرمردی گما گذشت و وقتی حال زار او را دید، به اطرافیان گفت: از او کار کشیدید تا پیر شد، حال که ناتوان شده است؛ چرا از او دریغ می‌دارید؟ از بیت‌المال به او بازنشستگی بپردازید (حر عملی، ۱۴۰۱: ۱۱ / ۴۹)

۳-۲-۲. حق برابری و مساوات

حق مساوات که در اعلامیه جهانی حقوق بشر بر آن تأکید شده، از اصول مسلم حقوق اسلام است. اسلام همه را برابر می‌شناسد و هیچ امتیازی برای افراد به علت نژاد، زبان، رنگ،

ثروت، ملیت و تعلق به سرزمین خاص قائل نیست. قرآن اصل مساوات را با عباراتی جالب و رسا که در دیگر کتب آسمانی بی سابقه است، اعلام می‌دارد:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ
وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ
عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ. (حجرات / ۱۳)

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ
وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا
وَنِسَاءً. (نساء / ۱)

این گونه آیات که مخاطبشان انسان است و در آن به وحدت اصل و نسب بشر اشاره شده است، نشان می‌دهد که انسانیت از نظر اسلام مفهوم مشترکی است که همه مساکدان روی زمین و همه انسان‌های گذشته و حال در آن برابرند لزوم اجرای مساوات و عدالت بارها در بیان و کارهای حضرت دیده می‌شود. در مکتب علی علیه السلام مساوات مصداقی از عدالت است، و در سه مورد زیر قابل ملاحظه است:

یک. مساوات در بهره‌مندی از بیت‌المال: امام روز بعد از بیعت با مسلمانان فرمود:

شما بندگان خدا هستید و مال از آن خداست که آن را بین شما به صورت مساوی تقسیم می‌کنم و هیچ‌کسی را در برابر کسی دیگر برتری نیست و افراد پرهیزکار در قیامت پاداش از خداوند می‌گیرند نزد من مالی است که میان‌تان تقسیم خواهیم کرد و درباره هیچ‌یک از شما تخلف نخواهد شد چه عرب باشد، چه عجم، اهل بخشش باشید یا نه ... (ابن‌ابی‌الحدید، ۴: ۱۴۰، ۷ / ۳۷)

برخورد وی با خزانه‌دار بیت‌المال به دلیل عاریه دادن گریبند به دختر امام و برخورد تند با برادرش عقیل که نابینا بود و تقاضای سهم بیشتری از بیت‌المال می‌کرد نیز نشان می‌دهد افراد در بهره‌مندی از بیت‌المال نزد وی مساوی بودند.

دو. مساوات در برابر قانون: امام در مقابل قانون همه را دارای حق مساوی می‌دانست، از تبعیض، چشم‌پوشی یا زیاده‌روی به شدت پرهیز می‌کرد. در خطبه صد و بیست و هفت

نهج البلاغه به سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله (تبییه خطاکاران در عین رعایت حقوق آنان و خانوادشان) اشاره می‌کند همچنین حاکم کوفه را به دلیل فساد و شکایات مردم، از حکومت خلع و هستور می‌دهد تا او را شلاق بزند و چون کسی حاضر نمی‌شود او را حد بزند، خود به به سوسی او می‌رود حاکم مخلوع امام را قسم می‌دهد تا او را به خاطر حفظ آبرو و شلاق نزند، ولی امام می‌فرماید: ساکت شو، بنی اسرائیل به علت عدم اجرای حدود نابود شدند و سپس او را شلاق می‌زند (حر عملی، ۱۴۰۱: ۱۸ / ۱۵۶)

سه. مساوات در رجوع به دادگاه صالح و رسیدگی عادلانه: رعایت مساوات از اصول مسلم زمامداری امام علی علیه السلام است. او در بخشنامه‌ای به والیان هستور می‌دهد که حتی در نوع فراخواندن مسلمانان، یکسان عمل شود (شریف‌رضی، ۱۳۶۷: ن ۴۷) امام این‌گونه برخورد را به محمد بن ابوبکر و شریح قاضی توصیه می‌کند و می‌فرماید این برخورد طمع‌ورزان را به تو نزدیک نمی‌کند و دشمنان را مأیوس می‌نماید امام چند قاضی از جمله ابولاسود ثعلبی را به دلیل برخورد با مراجعان از سمت قضاوت خلع کرد (همان: خ ۵۳)

در تاریخ می‌خوانیم که در زمان خلافت امام علی علیه السلام، حضرت را به خاطر دعوایی به دادگاه فراخوانند و قاضی او را با کینه ابوالحسن خطاب کرد حضرت ضمن اعتراض، به او فرمود: این برخلاف عدالت قضایی اسلام است که مرا به کینه خطاب کردی.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

حقوق بشر به معنای اصطلاحی آن، در اندیشه و حقوق غرب سابقه کهنی ندارد. مهم‌ترین اصولی که حقوق بشر در نهج البلاغه بر آن استوار شده، سه اصل (کرامت، خداجویی و جاودانگی انسان) می‌باشد همچنین با مقایسه گذرا بین مفاد اعلامیه جهانی حقوق بشر با نهج البلاغه این نتایج به دست آمد:

۱. مکاتب غربی مبتکر حقوق بشر نیستند؛ بلکه ایان الهی - به ویژه دین اسلام که برای احقاق همه حقوق آمده - حقوق بشر را به بشر عرضه کرد و قرآن و نهج البلاغه به روشنی بر این حقوق تأکید دارند؛ هر چند «حقوق بشر» اصطلاحی جدید است.

۲. به دلیل توجه به اصولی چون خداجویی و جاودانگی انسان در اسلام و توجه نکردن به آن در حقوق بشر غربی، برخی از اصولی که در اعلامیه جهانی حقوق بشر مطرح می‌گردد با اصول حقوق بشر اسلامی تفاوت دارد.
۳. طرح حقوق بشر اسلامی تنها یک مقابله به مثالی در برابر حقوق بشر غربی نیست؛ بلکه این مفاهیم از قلمیم در حقوق اسلامی و قوانین فقهی آن مطرح بوده‌اند.
۴. همه آنچه با عنوان حقوق بشر در منابع اسلامی از جمله نهج البلاغه مطرح می‌شود، از احکام تأسیسی اسلام نیست؛ بلکه بخشی از این مفاهیم جزء احکام امضایی اسلام است که به دلیل منطقی و متناسب بودن با فطرت انسان، مورد تأیید قرار گرفته و از دیدگاه اسلام به عنوان حقوق الزامی بشر شناخته شده است.

منابع

۱. **قرآن کریم**، ۱۳۸۳، ترجمه محمدعلی رضایی اصفهانی و همکاران، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی دارالذکر.
۲. شریف‌رضی (گردآورنده)، ۱۳۶۷، **نهج البلاغه**، ترجمه جعفر شهیدی، تهران، علمی و فرهنگی.
۳. _____، ۱۳۸۴، **نهج البلاغه**، ترجمه حسین استادولی، تهران، اسوه.
۴. آقایی، بهمن، ۱۳۷۶، **فرهنگ حقوق بشر**، تهران، کلبخانه گنج دانش.
۵. ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق، **شرح نهج البلاغه**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، دار احیاء الکتب العربیه.
۶. ابن‌قتیه دینوری، عبدالله بن مسلم، ۱۳۸۰، **امامت و سیاست** ترجمه ناصر طباطبایی، تهران، ققنوس.
۷. البخاری، محمد بن اسمعیل، ۱۴۲۲ ق، **الصحيح البخاری**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۸. بسته‌نگار، محمد، ۱۳۸۰، **حقوق بشر از منظر اندیشمندان**، تهران، شرکت سهامی انتشار.

۹. بوشهری، جعفر، ۳۵۳، **حقوق اساسی**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چ ششم.
۱۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد، ۳۶۶، **غور الحکم و درر الکلم**، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد، بی تا، **ترجمه غور الحکم و درر الکلم**، ترجمه محمدمعلی انصاری قمی، تهران، بی نا، چ هشتم.
۱۲. جرداق، جرج، ۳۸۵، **صدای عدالت انسانی**، ترجمه محمد صالحی و محمود ثابت، بی جا، انتشارات محمد.
۱۳. جعفری، محمدتقی، ۳۷۶، **ترجمه و تفسیر نهج البلاغه**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۳۶۳، **ترمینولوژی حقوق**، تهران، بنیاد راستا.
۱۵. _____، ۳۷۱، **مقدمه عمومی علم حقوق**، تهران، کلبخانه گدج دانش.
۱۶. حرعاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۱ ق، **وسایل الشیعه**، تهران، کلبخانه اسلامی، چ چهارم.
۱۷. حکیمی، محمدرضا، ۳۸۶، **ترجمه الحیاه**، ترجمه احمد آرام، چ چهارم، قم، دلیل ما، چ هشتم.
۱۸. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (با نظارت ناصر مکارم شیرازی)، ۳۷۶، **درآمدی بر حقوق اسلامی**، تهران، سمت.
۱۹. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۳۶۴، **درآمدی بر حقوق اسلامی**، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. دلشادتهرانی، مصطفی، ۳۸۶، **تفسیر موضوعی نهج البلاغه**، قم، دفتر نشر معارف، چ چهاردهم.
۲۱. ذاکریان، مهدی، ۳۸۳، **مفاهیم کلیدی حقوق بشر بین المللی**، تهران، میزان.
۲۲. راوندی، قطب الدین، ۱۴۰۷ ق، **اعلام الدین**، قم، مدرسه امام مهدی #.
۲۳. رشاد، علی اکبر، ۳۸۰، **دانشنامه امام علی**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ دوم.
۲۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۳۸۲، **تفسیر المیزان**، ترجمه سیدمحمدباقر

- موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۵. عبد‌اللهی، محمدعلی، ۱۳۸۱، **قانون اساسی نظام جمهوری اسلامی**، تهران، نشاط.
۲۶. العروسی الحوزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۳۸۴، **تفسیر نور الثقلین**، تصحیح و تعلیق هاشم الرسولی المحلاتی، قم، دار التفسیر.
۲۷. قربانی، زین‌العابدین، ۱۳۶۰، «حقوق از دیدگاه نهج‌البلاغه»، **یادنامه کنگره هزاره نهج‌البلاغه**، تهران، بنیاد نهج‌البلاغه.
۲۸. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۰، **فلسفه حقوق**، تهران، شرکت سهامی انتشار، چ دوم.
۲۹. کلسه، آنتونیو، ۱۳۷۰، **حقوق بین‌الملل در جهانی نامتحد**، ترجمه مرتضی کلانتریان، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۸ ق، **الکافی**، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ چهارم.
۳۱. گرامی، محمدعلی، ۱۳۸۶، **خدا در نهج‌البلاغه**، تصحیح هیئت علمی بنیاد بین‌المللی نهج‌البلاغه، قم، بنیاد بین‌المللی نهج‌البلاغه.
۳۲. محمدی‌شهری، محمد (بها همکاری جمعی از نویسندگان)، ۱۴۲۱ ق، **موسوعة الامام علی بن ابی‌طالب**، **فی‌الکتاب و السنة و التاريخ**، قم، دار الحدیث للطباعة و النشر.
۳۳. محمودی، عبد‌الحسین، ۱۳۸۵، **حقوق بشر و چالش‌های فرارو**، قم، نجم الهدی.
۳۴. مدرس، علی‌اصغر، ۱۳۷۵، **حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر**، تبریز، انتشارات نویل.
۳۵. مصباح‌یزدی، محمد تقی، ۱۳۸۲، **آموزش عقائد**، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
۳۶. مظفر، محمدرضا، ۱۴۰۵ ق، **اصول الفقه**، ج دوم، قم، نشر دانش اسلامی.
۳۷. مفید (شیخ مفید)، محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ ق، **تفضیل امیرالمؤمنین**، قم، کنگره هزاره شیخ مفید.
۳۸. منصوری‌لاریجانی، اسماعیل، ۱۳۷۴، **سیر تحول حقوق بشر و بررسی تطبیقی آن با اصول تفسیری حقوق بشر در اسلام**، تهران، تلبان.
۳۹. نظام‌زادقمی، اصغر، ۱۳۷۵، **جلوه‌های حکمت**، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چ دوم.
۴۰. نراقی، محمد مهدی، **جامع السعادات**، ۱۳۸۳ ق، تصحیح و تعلیق محمد کلانتر، نجف

اشرف، منشورات جامعه النجف.

۴۱. نوری (محدث نوری)، میرزا حسین، ۱۴۰۸ ق، **مستدرک الوسائل**، قم، مؤسسه آل‌البيت^۸ لاحیاء التراث.

Archive of SID

حقوق الإنسان في نهج البلاغة

* محمد سلطان مرادي

** مريم هابيلي

الخلاصة

تناول الإمام علي عليه السلام قبل ما يقارب الأربعة عشر قرناً مضت إثناء مدّة حكمه القصيرة، بيان الاصول الأساسية لحقوق الإنسان، والحقوق الشخصية، والعمومية، والسليبية، والاجتماعية للإنسان. هذه المقالة تسلط الأضواء بالاسلوب الوصفي والتحليلي على موضوع حقوق الإنسان في نهج البلاغة. تظهر نتائج البحث أن المذاهب الغربية - ورغم اهتمامها بوضع مصطلح حقوق الإنسان والترويج له - غير أنها ليست أول من أعلنه ودعا إليه. ولستناداً إلى ذلك يمكن العثور على سابقة حقوق الإنسان في الأديان الإلهية وخاصة في الدين الإسلامي الحنيف لقد طرحت النصوص الإسلامية بشكل واضح لا غبار عليه، حقوق الإنسان في مختلف المجالات. فضلاً عن ذلك هناك بين مبادئ الإعلان العالمي لحقوق الإنسان، وحقوق الإنسان الإسلامية فارق جوهري وهو ما يمكن تلمّسه بوضوح من خلال المقارنة بين الإعلان المذكور وبين القوانين والحقوق الإسلامية والمصادر الفقهية.

الألفاظ المفتاحية

حقوق الإنسان، الحقوق الشخصية، الحقوق العمومية، الحقوق السليبية، الحق الاجتماعي

*. استاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية في جامعة
ولي العصر في رفسنجان.

mzsoltanmoradi@yahoo.com

** دارة في الحوزة العلمية الفاطمية في كرمان.

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری STES

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی

مقاله نویسی علوم انسانی

اصول تنظیم قراردادها

آموزش مهارت های کاربردی در تدوین و چاپ مقاله